

वक्षसि देक केषा

व्यापार

● शिवकालीन व्यापारविषयक वस्तु

शिवकालीन व्यापारविषयक वस्तुना कस्त विचार करता. तत्कालीन खरेदी विक्रीसाठी अन्नधान्य मसाल्याचे पदार्थ, फळे, कापड, धातू, प्राणी, पत्नीच्या वस्तु. नित्य वापरातील वस्तु इत्यादीना व्यापार होत असे.

1) अन्नधान्य :

अन्नधान्यामध्ये गहु, भात, मका, ज्वारी, बाजरी, नाचणी, मूग, मसूर, वडीद इत्यादी डाळी तसेच तेलबिया, दुध, साखर, सुपारी, नारळ इत्यादी प्रकारच्या वस्तुना समावेश होत असे.

2) मसाल्याचे पदार्थ :

यामध्ये सुंठ, हळद, मिर्ची, मोहरी, कांदा, लसूण, खोबरे, वेलफोडे, गुड, खंडीसाखर, नूप, मध, सुवासिके तेल इत्यादीना समावेश होत असे.
फळे : आंबा, नारळ, अन्नस, काजू, सुपारी, फणस, बदाम, खजूर, कलिगड, लिंबू इत्यादी फळांना उल्लेख शिवकालामध्ये पहावयास मिळतो.

५) कापड :

गुजरात, बंगाल, उत्तर भारत येथून अनेक प्रकारचे कापड महाराष्ट्रातील बाजारपेठांत येत असे. पैठण, सासवड, सोलापूर, नागपूर या कापडांच्या बाबलीमध्ये महत्वपूर्ण बाजारपेठा होत्या. रेशीम, सूती, मलमल, शाली, साड्या, जडे असे कापड, निरगे कापड, घोकरे, लुगडी, कांबळी इत्यादींची अरेदी विक्री होत असे.

६) धातू :

लोखंड, तांबे, पीतळ इत्यादीपासून अरेदी विक्री होत असे.

७) प्राणी :

घोडे, उड्ड, बैल, म्हेशी इत्यादींची अरेदी विक्री होत असे.

८) नैजीच्या वस्तू :

हस्तीदंती वस्तू, कंगोके, विविध प्रकारची सोदक्य पुसाद्येने इत्यादी.

९) नैज्य वापरातील वस्तू :

कातडी सामान, मातीच्या वस्तू, तंबाखू, साबण, कागद, पायपोस इ.

१०) शिवकालीन बाजारपेठा -

● नव्या पेठांची वसाहत :

शिवकालखंडामध्ये कसब्याच्या ठिकाणी बाजार भरत असे. आठवड्यातून एक दिवस बाजार भरत असल्याने तोस आठवेड बाजार असे म्हटले जाते. पंचक्रोशीतील लोक व्यापारासाठी येथे येत असत. ते आपल्या वस्तू विक्रीसाठी बाजारपेठेत आणत. सण, उत्सव, यात्रा, अशा विशेष प्रसंगी दुसऱ्या व्यापारी व व्यवसायीक लोक आपली दुकाने घाटत असत. व्यापार करवारे काही लोक गावागाव फिरत किंवा आठवेड बाजार करत. कसब्याच्या बाजारपेठेत धान्य, फळे मसाल्याचे पदार्थ कापड व नैज्य वापरातील वस्तू इत्यादींचा बाजार चालत असे. आठवेड बाजार हे महाराष्ट्राचे महत्त्वयुगोके व आजपेही एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये होय.

शिवकालामध्ये नवीन पेठा वसाविल्याची कामगिरी ब्रिटेन-महाजन या वतनदारांना करावी लागत असे. पेठा वसाविल्याच्या व पेठेची व्यवस्था ठेवण्याच्या मोबदल्यात या वतनदारांना सरकारमार्फत जमीन व हक्क दिले जात. शिवकालीन कागदपत्रावरून अनेक नवीन पेठा वसाविल्याचे उल्लेख दिसून येतात. बाजमाता (जिजाबाईंच्या) डुकुमाने पुण्याजवळील पाषाण येथे एक पेठा वसाविल्यात आली. त्या पेठेस जिजापूर असे म्हटले जाते. तर पुणे जहागिरीतील खेडजवळ एक पेठा वसाविल्यात आली. त्यास शिवापूर म्हणून ओळखले जाते.

● किल्ल्यांवरील बाजारपेठा :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी काही प्रमुख किल्ल्यावर (रायगड, राजगड) अधिकारी, सैनिक, प्रजाजन यांच्या वैजादीन गरजा भागविल्यासाठी खास

बाजारपेठा बांधल्या. राजधानी म्हणून रायगडवर वास्तू उभारण्याचे काम महाराजांनी आबाजी सोनपेठ व हिरेजी इंदुलकर यांच्याकडे सोपविले होते. रायगडवर पडणाऱ्या पावसाचा विचार करता व्यापाऱ्यांच्या मालाला त्याची खळ लागू नये यासाठी बाजारपेठेतील प्रत्येक दुकान उंच कळ्यावर बांधल्याने दिसून येते. येथील प्रत्येक दुकान दोन खोल्यांचे असून दर्शनी भागात विक्रीच्या वस्तू मांडल्या जात. तर बाजारात भागात त्यांना साठा करून ठेवला जाई. बाजारपेठेचा कडा इतका उंच होता की मराठा घोडेस्वारांना घोड्यावर बसूनदेखील दुकानातील माल विकत घेता यावा. आजही रायगडावरील भव्य अशा बाजारपेठेचे अवशेष आपणास पहावयास मिळतात.

3) शिवकालीन प्रमुख व्यापारी केंद्रे

चौल :

मध्ययुगीन कालखंडातील हे अत्यंत महत्वपूर्ण बंदर होय. मुंबईपासून दक्षिणे 56 कि.मी वर असणारे हे बंदर कुंडलीक नदीच्या मुखाशी वसले आहे. रायगड जिल्ह्यातील चौल हे बंदर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी 1670 मध्ये जिंकले. चौल बंदरानुसार शीमेच्या व्यापार मोठ्या प्रमाणात चालत असे. चौल येथे शीमेच्या व्यवसायाचे बरेच येथे मिळू शकतात. अफगाणिस्तानाचे पदार्थ व घोड्यांचा वस्त्र व्यापार मोठ्या प्रमाणात चालत असे.

युरोपातून अनेकविध वस्तू चौलमार्गे भारतात येत असत. मलबारहुन येथे नारळ, सुपारी, पारा, तांबे व औषध इत्यादी प्रकारचा माल येत असे. तर तेथून मलबारला कापड, गडू, तांदूळ, बाजरी, सुती कापड कलाकुसरीच्या वस्तू निर्यात केल्या जात. चौल येथे सुंदर पेट्या व कलाकुसरीच्या वस्तूंची येथे निर्मिती होताना होती. पोर्तुगीजांनी मक्केहुन येथे तांबे आणले. तपेली वनावीण्यासाठी व नाणी पाडण्यासाठी त्यांचा उपयोग होऊ लागला. चौलच्या प्रदेशात छत्रपती शिवाजी महाराजांचा सतत संघर्ष होऊ लागला. त्यामुळे चौलच्या व्यापाऱ्यांना, रहिवाश्यांना स्वारस्य मिळू शकले नाही. त्यामुळे त्यांना मुंबई, भिवंडी या ठिकाणी आश्रय घेतला. यामुळे व्यापारी हस्त चौलचे महत्व कमी होत गेले.

दाभोळ :

दाभोळी नदीच्या मुखाशी असलेले हे महत्वपूर्ण बंदर होय. विशिष्टता अंजनवेल नदी म्हणूनही उल्लेख केला जातो. पंधराव्या शतकामध्ये या बंदराची भरभराट झाली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जसजे दाभोळ-मुंबई मार्गावर ये-जा करत.

देशावरील अनेक ठिकाणाहुन कापड, गडू, बाजरी, डाळी इत्यादी माल हातमागाने निर्यातिसाठी येथे येत असे. अश्वरथान, ड्राण, मलबार, खंबाचल तसेच युरोपीयनांनी जसजे येथे व्यापारासाठी येत. स्वराज्यातील मालाची निर्यात व परदेशी

शिवकाठनि प्रमुख व्यापारी क्षेत्र

1) चोल :- मध्ययुगीन काळखंडातील हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण बंदर होय. मुंबईपासून दक्षिणेस पुढे कि मी वर असणारे हे बंदर कुंडलिका नदीच्या मुखाशी वसले आहे. रायगड जिल्ह्यातील चोल हे बंदर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी १६७० मध्ये जिंकले. चोल बंदरातून रेशम व्यापार मोठ्या प्रमाणात चालत असत. चोल येथे रेशम तस्करा याबरोबर येथे मिळत असत. मसाल्याचे पदार्थ व द्राक्षांचा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर चालत असत.

2) वामोळ :- वशिष्ठी नदीच्या मुखाशी वसलेले हे महत्त्वपूर्ण बंदर होय. वशिष्ठीचा 'अंजनवळ' नदी म्हणूनही उल्लेख केला जातो. पधराव्या शतकात या बंदराची भरभराट झाली. छत्रपती शिवाजी महाराजांची जहाजे वामोळ - मुंबई मार्गाने ये-जा करत.

3) राजापूर :- राजापूर हे रत्नागिरी जिल्ह्यातील खाडी वरील महत्त्वाचे व्यापारी क्षेत्र होय. इंग्रज सैन्य हे देशातील व्यापाऱ्यांनी येथे आपल्या व्यापारी निमित्त केल्या. होत्या. फ्रेंच लोक येथे कोथंड व शिस यांचा व्यापार करत होते. राजापूरहून तांबडा समुद्र व इराण येथे व्यापार चालत होता.

4) संगमेश्वर :- कोकणामध्ये शास्ती नदीच्या मुखापासून सुमारे २० मैल आत शास्ती व सोनावी

नदीच्या वनगमावर संगमेश्वर हे व्यापारी वस्तूंचे आहे. देशावरून घाटमागाने अनेक वस्तू विक्रीसाठी व निर्यातीसाठी येथे येत असत. येशूनच मीठ व चिंच यांची मोठ्या प्रमाणात निर्यात होत होती.

5) वेंगुर्ला :- वेंगुर्ला हे आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी परिसरघोरस आठले कोकणातील महारपुणे बंदर होय. येथे जपान, सिंगापूर, इराण, अरबस्तान येथून जहाजे येत होती या बंदरातून सुती कापड, रेशम कापड, घाल्य व मसाल्यांचे पदार्थ यांची निर्यात होत होती.

6) विजयदुर्ग :- वाघोळ नदीच्या मुखाशी वसलेले विजयदुर्ग हे कोकण किनारपट्टीवरील महारपुणे बंदर होय. विजयदुर्ग परिसरामध्ये विड्याच्या पानांच्या वेलींचे मोठे होत येथून देश विदेशात विड्यांच्या पानांची निर्यात केली जात होती.

7) कल्याण भिवंड :- उत्तर कोकणातील कल्याण हे शिवकाळात अत्यंत भरभराटीस आलेले बंदर होय. उत्तर भारत (गोवळकोंडा) व कन्नड इत्यादी प्रदेशातून माल येथे येत होता. अनेक वस्तूंची निर्यातही येथे मोठ्या प्रमाणात होत होती.

★ शिवकाळीन दळणावळाची व वाहतुकीची साधने :-

शिवकालीन दळणवळणाची साधने :

१) रस्ते : देशाच्या आर्थिक व औद्योगिक विकासात दळणवळणाच्या साधनांमध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. महाराष्ट्राची भौगोलिक स्थाना पाहता येथे पायवाट व गाडीवाट मोठ्या प्रमाणात होत्या. गावे एकमेकांत रस्त्यांनी जोडली होती हे रस्ते प्रामुख्याने कच्च्या स्वरूपाचे होते. मनुष्येने असले होते. मुधळ या ग्रामात प्रमुख रस्त्यांची माहिती दिली आहे.

२) जलमार्ग

पावसाळ्यात नद्यांना पूर झालेला असताना नद्याकाठ्या लोकांना नद्या पार करणेसाठी नावाचा वापर करावा लागे. देशातील कृष्णा, गोदावरी, भीमा, नीरा इत्यादी मोठ्या नद्यांच्या घाटामधून कमाली अंतरावरील मानाची वटवुड केली जाई.

३) घाटमार्ग :-

कोकण किनारपट्टी सह्याद्री रेंवेला पर्यंत घाट व महाराष्ट्र पार असले महाराष्ट्राचे तीन प्रतिकृती रेंवेभाग आहेत. सह्याद्री पर्वताची मुख्य रांग दक्षिणेला पसरली आहे. सह्याद्री पर्वत व आरबि बोरघाट, कुमनाघाट, आंबाघाट, फोंडा घाट हे प्रमुख घाटमार्ग आहेत. या विकट घाट मार्गातून देशात कोकण यांच्यामध्ये दळणवळण होत होत.

४) रेल्वे वापर : :-

शिवकालीनमध्ये अत्यंत मर्यादित भ्रमा पत्रव्यवहार

सुरु होतो स्वरकारी पत्राध्यवहार (रूपानु) याची
 ने - आणो घोडस्वार किंवा सांडोस्वारिया मीद
 मानून केला जाई हा पत्राध्यवहार सरदारा मळ
 होत असो पत्राध्यवहाराची ने - आणो करणा-या
 हरकार असो गेदल जाई हरकारना साधारण
 १२५ मैलाचे अंतर कापण्यास पु दिवस लागत
 वातम्य आणो व पोहचवण्यासाठी काही कोक
 मिमुळता केला जाई.

- शिवकाळीन वाहनूकीची साधने :
 शिवकाळामध्ये वाहनूकीसाठी वेळ उर
 गाढव रेडा तट्टे इ जनावारांना उपयोग केला
 जाई घाटमांगीतून माळवाहनूकीसाठी प्रामुख्याने
 वेळाचा वापर केला जाई दहा-दहा हजार
 वेळांचा सांडा इत्यादी वस्तुंच्या गोण्या वेळच्या
 पावित्र काडून त्यांच्या वाहनूक केला जाई
 वाहनूकीसाठी व पुवासासाठी लागणारी जनावार
 पुरविण्याचे काम वंजीर कोक करत होता तो
 व मुद्दसालियाच्या वाहनूकीसाठी वेळ व हरकार
 वापर केला जाई बाजाराच्या ठिकाणी माळ
 नेण्यासाठी वेळ व उंचा वापर केला जाई
 याबरोबरच ओसेकरा व ह्माल त्यांचाही माळ
 वाहनूकीसाठी वापर केला जाई.